

ЗАСІДАННЯ В СЕКЦІЯХ І КОМІСІЯХ

ІСТОРИКО-ФІЛОСОФСЬКА СЕКЦІЯ ІСТОРИЧНА КОМІСІЯ

Костянтин Івангородський

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕНЬ ЕТНІЧНОЇ ІСТОРІЇ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН У СУЧАСНІЙ БІЛОРУСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

На сучасному етапі історичного розвитку східні слов'яни вперше мають одночасну можливість незалежного політичного, етносоціального та культурного розвитку. Безперечно це позначається й на парадигмах розвитку наукової думки, в тому числі й у сфері пізнання історичного минулого. Ще однією особливістю сучасності варто визнати й потребу в дерадянзації усіх сфер життя. Не в останню чергу це стосується й історіографічної традиції попереднього періоду, згідно якої східні слов'яни – це продукт «спільної етнічної колиски». Однак сучасні білоруські історики, як й інші дослідники східнослов'янських старожитностей, зіштовхнулися зі значною кількістю проблем, причому і джерелознавчого, і теоретично-методологічного характеру. Внаслідок цього з'явилося чимало контрверсійних (а подекуди й просто фантазійних) поглядів, що й зумовлює різноплановість сучасної білоруської історіографії відносно етногенезу й етнічної історії східних слов'ян.

Звісно, буде помилковим стверджувати, боцімто сучасні білоруські дослідники не свідомі тих проблем, з якими вони сьогодні зіштовхнулися, в тому числі й у сфері етнічної проблематики. До того ж вони чудово розуміють й необхідність розширення меж дослідницького поля в цьому напрямі та поглиблення діалогу між представниками і різних історіографічних шкіл, і різних наукових дисциплін. Наприклад, таку позицію демонструє сьогодні С. Віцязь: «Однозначний результат має натуральний методологічний висновок: вивчення етногенезу білорусів необхідно рішуче виводити за традиційні межі, принципово спрямовуючи увагу на дослідження генезису, рухів, впливів і т. д., що очевидно потребує скоординованих полідисциплінарних зусиль і розгорнутої міжнародної взаємодії» [1, 33].

У цілому ж можна відзначити, що у сучасній білоруській історіографії концепція давньоруської народності дотепер займає доволі міцні позиції. Водночас ми можемо наголосити і на певних спробах її інтеграції до

альтернативних теорій етногенезу східних слов'ян. Відтак, деякі дослідники постулюють, з одного боку, наявність «спільної колиски», а з іншого – пояснюють етнічну специфіку білорусів впливом «балтського елемента» додержавного періоду (про це детальніше мова йтиме нижче).

Натомість певне несприйняття альтернативних концепцій з боку «академічних» білоруських дослідників породжує в сучасному історіографічному дискурсі щодо етнічної історії східних слов'ян відчутний вакуум. Це яскраво демонструє стаття І. Чаквіна, опублікована в провідному українському часописі з етнології й присвячена саме аналізу сучасної білоруської історіографії проблеми етногенезу білорусів. З її наповнення складається враження, що в Білорусі й дотепер домінує концепція давньоруської народності, хоч і в модифікованому її трактуванні М. Пилипенком [2]. Зокрема позиція останнього «отримала високу наукову оцінку, наприклад у монографії В. Бондарчика, в якій автор, відзначаючи послідовність концепції М.Ф. Пилипенка, критикував інші етногенетичні схеми» [3, 8–9]. У свою чергу І. Чаквін про «ці схеми» у власному ревію щодо сучасної білоруської історіографії зазначеної проблеми взагалі не згадує, натомість уся вона в його візії охопила доробок лише трьох дослідників, причому запропонована «критика» надзвичайно подібна до «істматівської» методології пізнання, коли уваги достойні лише праці з «єдиноправильною» інтерпретацією того чи іншого питання.

У цілому доводиться констатувати, що сучасній білоруській історіографії значною мірою притаманний саме радянський стиль також у царині теоретично-методологічного та термінологічного конструювання досліджень, у тому числі й етноісторичних. На нашу думку, це негативно впливає і на дослідження зі східнослов'янського етногенезу в межах усієї білоруської історичної науки. Хоча необхідно зауважити, що в принципі усім сучасним східнослов'янським історіографіям властиві значні недопрацювання у сфері саме теоретично-методологічного базису стосовно історичної специфіки етнологічних проблем. Водночас необхідно застерегти й від іншої крайності, коли, скажімо, здобутки радянської етнологічної науки заперечуються лише на тій підставі, що вони радянські. Натомість більш плідним видається виважений підхід, у межах якого застосовується критичний метод переосмислення, зокрема теорії етносу та етнічних процесів.

На жаль, далеко не всі білоруські дослідники прагнуть такого переосмислення. Тому й надалі зустрічаються інтерпретації етнічної історії східних слов'ян, згідно стадіально-формаційного підходу. Дехто, як наприклад П. Чигринов, до того ж характеризують це давно спростоване (і науковцями і жителями) теоретично-методологічне непорозуміння як «загальноприйняте». Особливо прикро, що така риторика міститься у навчальному посібнику: «У сучасній науці прийнято розділяти становлення і розвиток етносів на три стадіальних періоди. До найранішого відносяться

племена, характерні для первісного ладу. З рабовласницьким і феодальним ладом зазвичай пов'язують такий тип етносу, як народність... Підрив економічно-політичної єдності веде до подрібнення народності, оскільки їй ще не властива така стійкість, як нації. Саме це сталося з давньоруською народністю, коли вузькоєгоїстичні прагнення окремих князівсько-феодальних кланів переважили інтереси етнічної спільноти» [4, 14].

Попри те, що від середини 1960-х рр. для радянських етнологів (але не для П. Чигринова) так і залишилася невирішеною проблема теоретичного узгодження «марксової п'ятичленки» з етнічною тріадою «плем'я – народність – нація», П. Чигринов і решта його білоруських колег, які є адептами подібного погляду, чомусь впритул не бажають чути «офіційного батька» радянської теорії етносу Ю. Бромля, який неодноразово закликав узагалі не ототожнювати такі поняття, як «плем'я», «народність» і «нація» з явищем «етносу». Адже, перші три спільноти в таксономічному відношенні є не суто етнічними, а є, згідно теорії Ю. Бромля, етносоціальними, яким притаманні цілком інші закономірності спільнотного формування, розвитку та буття.

З позицій радянської методології етногенез білорусів розглядають й інші сучасні білоруські історики. Наприклад, С. Морозова переконує, що «початок етногенезу білорусів, як і багатьох інших сучасних європейських народів, відноситься до останніх етапів первісного ладу, епохи військової демократії та ранньокласового суспільства» [5, 302]. Не менш дискусійними є й твердження, що в IX–XIII ст. на території Білорусі «уживалися та перепліталися три основні соціально-економічні уклади: родоплемінний, рабовласницький і феодальний», а «феодалізм як формація почався на Білорусі саме з IX ст.» [6, 37]. Так само, як і те, що «розселення східних слов'ян на території Білорусі співпало в часі з розкладом первісного суспільства і розвитком на білоруських землях переважно феодальних відносин» [7, 31]. На жаль, подібних анахронізмів у сучасній білоруській історіографії існує доволі багато, але телеологічна істматівська риторика нічого, як відомо, науково не доводить, а лише постулює «єдиноправильне» (причому комусь політично вигідне) бачення тих чи інших історичних явищ.

Істотною теоретично-методологічною похибкою слід визнати й поширене у сучасній білоруській історіографії ототожнення етнічних процесів із політичними (етногенез із політогенезом). Крім доволі суперечливого твердження (з яким ми наразі дискутувати не будемо, з огляду на те, що це не є предметом нашого зацікавлення), що вже «в X–XI ст. на території Білорусі створилися перші держави: Полоцьке, Турівське, Смоленське князівства», на чому наголошує зокрема А. Кравцевич, ми цілком не погоджуємося і з його твердженням, що «сама поява держави означає прогрес у соціально-суспільному (? – К. І.) розвитку етносу» [8, 176]. В іншій праці цей дослідник заплутує ситуацію ще

більше, запевняючи, що «відносини між поняттями „етнос” і „державна” можуть бути розглянуті на основі їхньої загальної дефініції» [9, 81].

Однак, чомусь цієї дефініції автор не наводить, а натомість переконує, що «етнос і державу об'єднує одне головне завдання – організація функціонування великих людських спільнот». Проте, хотілося б нагадати, що етнос – це спільнота, котра виникає та існує поза волею людей, а отже, вже у цьому вимірі не може (та й не повинна) виконувати будь-яких завдань. А. Кравцевич щось подібне відчуває, а тому обмовляється, що держава «виконує свої функції набагато ефективніше, ніж етнічна організація». Явно помилковим є і наступний пасаж білоруського етнолога: «Однак держава завжди будується на якій-небудь пріоритетній етнічній основі», але ж... США, Австралія, Канада, Швейцарія, СРСР (і цей перелік можна продовжити) навіть близько не мали і не мають жодної «пріоритетної етнічної основи», а що вже казати про минулі часи – Римська, Франкська, Візантійська, Австро-Угорська ба навіть Російська імперії. Незважаючи на це, дослідник постулює: «Саме державні організації відіграли головну роль у формуванні сучасних європейських націй» [9, 81]. По-перше, нація не тотожна етносу, а по-друге, де ж тоді римська, франкська, візантійська нації і звідки ж тоді, наприклад, білоруська нація, яка не мала своєї середньовічної держави?

Теоретично неправомірним (і це доводили навіть радянські етнологи) є також ототожнення з етносом народності, навіть «давньоруської». Проте, й у цій площині можна зауважити певну амбівалентність інтерпретацій. Скажімо, найбільший апологет концепту «давньоруська народність» у сучасній білоруській історіографії Е. Загорульський в одній зі своїх розвідок спочатку цілком справедливо стверджує: «народність – це не лише етнічна, але й соціальна історична спільність людей» [10, 24]. Однак вже за кілька абзаців бачимо діаметрально протилежне трактування давньоруської народності: «Одноманітність матеріальної культури переконливо доводить існування єдиного давньоруського етносу» [10, 25]. Таким чином, вже на теоретичному рівні студій відносно давньоруської народності можемо діагностувати значні проблеми щодо верифікації цієї концепції.

Загалом необхідно відзначити й істотну термінологічну плутанину щодо етнічних категорій у всіх сучасних східнослов'янських історіографіях. Не є винятком у цьому розрізі й дослідження деяких білоруських учених. Ось характерний приклад: «Східні слов'яни, котрі мешкали на території сучасної Білорусі, були об'єднані в племена кривичів, дреговичів, радимичів. При цьому етнічна самосвідомість на етапі ранньофеодальної державності була переважно племінною» [11, 199]. Не вдаючись до з'ясування, що розуміє автор під «ранньофеодальною державністю» білорусів, не можна, втім, оминати його характеристику

етнічної самосвідомості як «племінної». Крім того, що встановити і проаналізувати це явище надзвичайно складно навіть на рівні нинішніх етнічних спільнот, приписувати ж йому будь-які епітети на рівні спільнот дописемних і науково неможливо, і методологічно неправомірно.

Не менш проблематичним виглядає і припущення Г. Штихова, згідно якого, кривичі, радимичі та дреговичі «являли собою не племена, а союзи племен», які по суті одночасно, на думку археолога, становили собою «протонародності („<народцы>”) й одночасно державні утворення чи протодержави» [12, 31]. Переконані, навіть фахівець навряд чи зрозуміє з такого виверту, ким же були ті спільноти. Вище ми вже відзначали тенденцію серед праць сучасних білоруських істориків помилково ототожнювати етно- та політогенез, але в пропозиції Г. Штихова можна виділити ще одну суперечність. Термін «союз племен» (і про це історики (у тому числі радянські) говорили не раз) є надзвичайно умовним, зокрема й щодо застосування його до східних слов'ян додержавного періоду, але ще більш проблематичним є пропонований термін «протонародність», особливо враховуючи ту обставину, що Г. Штихов не пояснює, що він розуміє під цією категорією і чим гірший за нього, скажімо, термін «постплем'я».

Необхідність виваженішого та уважнішого ставлення до етнотермінології усвідомлюють і деякі сучасні білоруські дослідники. Так, Ю. Несцярівіч підкреслює: «Сьогодні разом із пошуками нових джерел і адекватної інтерпретації їхніх даних на ґрунті оптимальних теоретичних схем, найбільш істотним за розробки етнічної історії білорусів є саме уточнення та вдосконалення етнічної та етноантропологічної термінології» [13, 195]. Свої міркування історик висловлює на прикладі критики етнологічної термінології, яку застосовує І. Марзалюк у книзі «Людзі даўняй Беларусі» [14, 28–29]: «Не приймаючи термін „давньоруська народність” і відкидаючи тим самим існування подібної суспільно-історичної спільноти, Ігор Марзалюк пропонує „визначати Київську Русь як метаєтнополітичну спільноту”... Тим самим, – продовжує Ю. Несцярівіч, – він визнає наявність тієї ж етнополітичної спільноти, яку відкидає, тільки позначає теоретично-етнологічним, а не історико-етнологічним терміном» [13, 199]. Хоча ми, у свою чергу, наголосимо, що Ю. Несцярівіч також не зовсім методологічно коректно ставить у один ряд теоретичні та «історико-етнологічні» терміни.

Щоправда не можна не відзначити і той факт, що деякі сучасні білоруські науковці цілком слушно та вмотивовано намагаються розширити теоретично-методологічний арсенал пошуків, зокрема засобом звернення до дослідницьких практик суміжних наукових дисциплін. Наскільки виправданими будуть такі дії, звісно, покаже час. Так, наприклад, згадувані вже А. Дзермант і С. Санько, розробляючи «автохтоністську балтську модель білоруського етногенезу», намагалися,

згідно їхніх заповнень, «несуперечливо ув'язати весь комплекс даних, накопичених у пріоритетних для етногенетики дисциплінах, таких як фізична антропологія й етногенетика, лінгвістика, археологія й історіографія, етнографія, фольклористика та деяких інших (цікаво, яких? – К. І.), які не залежать від примх дослідників відносити факти до релевантних і нерелевантних» [15, 236].

Незважаючи на появу альтернативних варіантів у дослідженні етногенезу східних слов'ян, зрештою, як не важко переконатися, більшість концепцій у сучасній білоруській історіографії щодо етногенезу зокрема білорусів наголошують моноетнічне походження останніх, тобто саме із слов'янського етнічного конгломерату. Заперечення ж етнічних контактів між різними етносами та як результат цього – взаємовпливи між ними є помилковим. Яскравим прикладом цьому є й етнічна історія білоруського етносу. Тому білоруські історики виділяють декілька етапів його етногенезу, хоча в цьому простежуються й певні намагання «задавнити» існування білоруської етнічної спільноти, що, втім, є характерним і закономірним явищем для будь-якої національної історіографії, котра перебуває на стадії концептуального оформлення.

Таким чином, можна констатувати, що у сучасній білоруській історіографії спостерігається доволі закономірна та чітка тенденція, спрямована на виважену науково конструктивну й адекватну критику відносно колись монопольної концепції етногенезу східних слов'ян. З іншого боку, не можна не відзначити й міцні позиції, котрі дотепер посідає у середовищі білоруських фахівців концепція давньоруської народності, що пояснюється певною консервативністю нинішнього наукового істеблішменту Білорусі. Крім цього, в межах дискусій навколо означеного явища простежується й тенденція підтримання версії більш пізнього етногенезу білорусів, у межах уже Великого князівства Литовського (ВКЛ).

Джерела та література

1. Віцязь С. Поліэтнічная (індаеўрапейская) канцэпцыя этнагенезу беларусаў і яго перыядызация / С. Віцязь // Беларусіка – Albaruthenica. – Кн. 21: Гісторыя, культуралогія, мастацтвазнаўства / Рэдкал.: В. Скалабан (гал. рэд.) і інш. – Мінск, 2001.
2. Пилипенко М.Ф. Возникновение Белоруссии: новая концепция / М.Ф. Пилипенко. – Минск, 1991.
3. Семянчук Г. Ці існавала старажытнаруская народнасць, альбо пра «калыску» беларускага народу / Г. Семянчук // Спадчына. – 2003. – № 6.
4. Чигринов П.Г. История Беларуси. – 2-е изд., доп. / П.Г. Чигринов. – Минск, 2002.
5. Марозава С. Этнагенез беларусаў ці этнічныя працэсы на беларускіх землях у XIII – XVI ст. / С. Марозава // Гісторыя Беларусі: У 2 ч. – Ч. 1: Са старажытных часоў да канца XVIII ст.: Курс лекцый / І.П. Крэнь, І.І. Коўкель, С.В. Марозава і інш. – Мінск, 2000.
6. Марозава С. Вёска і яе гаспадарка ў IX – XIII ст. / С. Марозава // Там само.
7. Коўкель І. Старажытнае грамадства на тэрыторыі Беларусі / І. Коўкель, І. Крэнь // Там само.

8. Краўцэвіч А. Асноўныя храналагічныя рубяжы этнічнай гісторыі Беларусі / А. Краўцэвіч // Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс. – Гародня, 2002. – Т. 7.
9. Кравцевич А. Белорусы: нация Пограничья / А. Краўцэвіч, А. Смоленчук, С. Токть. – Вильнюс, 2011.
10. Загорульский Э.М. О времени и условиях формирования древнерусской народности / Э.М. Загорульский // Укр. істор. журн.. – 2001. – № 3.
11. Богданович А.Б. Генезис и эволюция этнической идентичности белорусов / А.Б. Богданович // XXI век: актуальные проблемы исторической науки / Редкол.: В.Н. Сидорцов. (отв. ред.) и др. – Минск, 2004.
12. Гісторыя Беларусі: У 2 ч. – Ч. 1: Са старажытных часоў да канца XVIII ст: Курс лекцый / І.П. Крэнь, І.І. Коўкель, С.В. Марозава і інш. – Мінск, 2000.
13. Несцяровіч Ю. Некаторыя меркаванні адносна даследавання этнічнай гісторыі беларусаў / Ю. Несцяровіч // Гістарычны Альманах: навуковы гістарычны і краязнаўчы часопіс. – Гародня, 2005. – Т. 11.
14. Марзалюк І.А. Людзі даўняй Беларусі: этнаканфесійныя і сацыя-культурныя стэрэатыпы (X – XVII ст.) / І.А. Марзалюк. – Магілёў, 2003.
15. Дзермант А. Этнагенез беларусаў: навука і ідэалогія / А. Дзермант, С. Санько // АРСНЕ. – 2005. – № 5.

Максим СТЕПАНОВ

ПРАВОСЛАВНІ ПУБЛІЦИСТИ В ПОЛЕМІЦІ НАВКОЛО БЕРЕСТЕЙСЬКОЇ УНІЇ (КІНЕЦЬ XVI - ПОЧАТОК XVII ст.)

Апологетична православна літэратура, яка мала на Русі багатовікову традицію, наприкінці XVI – на початку XVII ст. поповнилася новим, специфічним комплексом – антиуніатською полемікою. Серія публіцистичних пам’яток, що вийшли в різний час і з різних приводів, отримала в історичній літературі назву "полеміка", оскільки ці пам’ятки з’являлися, як правило, у відповідь на антиправославні публікації католицьких і греко-католицьких авторів і мали на меті переконати читача у неправоті опонента.

Історія української антикатолицької публіцистики періоду, що розглядається, розпочалася з робіт Герасима Смотрицького «Ключ царства Небесного» [1], Василя Острозького (Суразького) «О единій істинній православній вірі» [2] та праць блискучого полеміста і проповідника – Стефана Зизанія [3 та ін.].

Перші полемічні пам’ятки написані в дусі православного світогляду, вони стосуються більше церковних, ніж політичних проблем. Йшлося про догматику, обрядовість православної і католицької церков і головне – про питання щодо першості пап серед інших єпископів. Останнє питання було особливо актуальним, оскільки мусувалося католицькою пропагандою для обґрунтування необхідності укладення церковної унії на чолі з Римом. Православні полемісти в протистоянні цій пропаганді намагалися